

Szűcs Bernadett* – Papp György**

Valentinosz életútja és tanítása a modern kutatás és az óegyházi heréziológia fényében

Valentinosz életrajzi adatainak fő forrását az ókeresztyén egyházatyák beszámolóí képezik. A Nag Hammadi-i kódexek 1945-ös felfedezését és 1972-ben kezdődő publikálását követően robbanásszerűen megnőtt az érdeklődés az iratok, valamint az azokhoz kapcsolható irányzatok iránt. Bár azóta szinte megszámlálhatatlan mennyiségű publikáció látott napvilágot a valentiniánus iskoláról, viszonylag kevés írásmű taglalja részletesen az alapító életrajzát. Ez azért különösen érdekes, mert, ahogyan amellet ezen írás további részében is majd érvelek, az alapító életrajzi adatainak kérdése meghatározó tényezőt jelenthet tanainak értelmezésében.¹

Ebben az írásban nem kívánom a teljesség igényével ismertetni azt a szakirodalmat, amely csak néhány összefoglaló mondat erejéig említi Valentinosz biográfiáját. Viszont van két monográfia, amelyet problémafelvetéseik, hipo-

* Szűcs Bernadett (Budapest, 1995) szülővárosában érettségizett a Szabó Lőrinc Két Tan nyelvű Általános Iskola és Gimnáziumban. 2018-ban az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) ókori nyelvek és kultúrák (egyiptológia szakirány) alapképzésén szerzett BA oklevelet, 2020-ban pedig a Károli Gáspár Református Egyetem (KRE) Bölcsészettudományi Karának vallástudományi képzésén MA oklevelet. Jelenleg az ELTE Filozófiatudományi Doktori Iskola vallástudomány programjának harmadéves hallgatója, valamint a KRE Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Szabadbölcsészet Tanszékének megbízott oktatója.

** Dr. Papp György (Beszterce, 1983) a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben (KPTI) végezte teológiai tanulmányait (2001–2006). Egy évi illyefalvi segédlelkészi szolgálat után Nagyenyeden volt könyvtáros és Mezőörményesen helyettes lelképásztor (2007–2012), majd 2012 októberétől kutató levéltáros és óraadó a KPTI-ben, ahol 2017-től egyetemi adjunktusként oktatja a bibliai nyelveket és a keresztyén dogmatörténetet. Doktori címet 2016-ban szerzett a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen a *Khrüszosztomosz teológiájának hatása Kálvin János szabad akaratról alkotott felfogására Intitutiójának 1559-es kiadásában* című disszertációjával.

¹ Bár Bentley Layton ezt nem fejt ki egyértelműen, hipotézisei alapján ő is így gondolkodik az életrajzi adatok meghatározó szerepéről. Layton, B. – Brakke, D. (trans., eds.): *Gnostic Scriptures*. Second Edition. Yale University Press, New Haven–London 2021.

téziseik, részletességük és viszonylag közeli megjelenésük² okán érdemes kiemelniük a publikációk tömegéből.³ A valentiniánus keresztyénség jelenlegi két legfontosabb szakértője, akik megkísérelték a lehető legpontosabban rekonstruálni az alapító életrajzát is: Einar Thomassen⁴ és Bentley Layton.⁵ Előbbi kutató összefoglalója tudományos szempontból megalapozottabb, igyekszik tartózkodni a spekulációktól, míg Layton ritkán említ forráskritikai szempontokat, illetve az esetek többségében nem is adja meg az általa tényként közölt megállapítások forrásait, vagy nem fejt ki túlságosan részletesen álláspontját.⁶ Mindazonáltal e problémás pontoktól eltekintve úgy gondolom, mindenképpen érdemes számba venni az általa felvetett hipotéziseket, még akkor is, ha sajnálatos módon egyelőre nem minden esetben áll rendelkezésünkre elegendő adat ahhoz, hogy minden kétséget kizáróan bizonyíthassuk ezek valóságalapját. E teóriákat az életrajz egyes, vonatkozó elemeinél bővebben ismertetem.

További három kiváló publikációt érdemes még ezen a ponton kiemelni, amelyek jelen tanulmány megírásához is kiindulópontot jelentettek az egyházatyák Valentinosz életrajzára és tanításaira reflektáló műveinek összegyűjtéséhez. E publikációk közül az első François Sagnard 1947-ben megjelent, *La gnose valentinienne et le temoignage de saint Irenee* című monográfiája, amelyben nyolc egyházatya műveit elemzi az előző mondatban ismertett

² Egy korábbi, még csak az egyházatyák beszámolóira támaszkodó igen pontos, ám sok életrajzzal összefüggő kérdést nem tisztázó publikáció: Mead, G. R. S.: *Fragments of a Faith Forgotten*. Theosophical Publishing Society, London 1900, 294–298.

³ Ezeken kívül született még két kiváló szócikk is, amelyek lényegre törően, alaposan és forráskritikát is megfogalmazva foglalják össze Valentinosz életrajzát, a valentiniánus doktrínákat, illetőleg Valentinosz tanítványai közül Heracleon, Ptolemaios és Theodotus exegéziseinek jellemzőit. Kronológiai sorrendben az első, amely jóval részletesebb is: Bardy, G.: Valentin. In: *Dictionnaire de theologie catholique*. Volume 15. Pt. 2. Librairie Letouzey & Ané, Paris 1950, 2497–2519. Ebből merít: Griggs, C. W.: Valentinus. In: Atiya, A. S. (ed.): *Coptic Encyclopaedia*. Volume 7. MacMillan Publishing Company, New York 1991, 2296–2297.

⁴ Thomassen, E.: *The Spiritual Seed: The Church of the Valentinians*. Brill, Leiden 2006.

⁵ A tanulmányban a David Brakke által revideált 2021-es kiadásra hivatkozom, ld. az 1. lábjegyzetet.

⁶ Vö. uo. 278., ahol arról olvashatunk, hogy Valentinosz feltehetően ismerte a hermetikuss forrásokat, a szerző(páros) azonban magyarázat nélkül hagyja ezt az egyébként rendkívül fontos felvetést.

szempontok alapján.⁷ E listát egészítette ki Klaus Koschorke *Patristische Materialien zur Spätgeschichte der valentinianischen Gnosis* című tanulmánya további tizenöt forrással, amelyek között császári és zsinati határozatokat is találunk.⁸ Végül, de nem utolsósorban Michel Desjardins úttörő, *The Sources for Valentinian Gnosticism: A Question of Methodology* című írását is célszerű megemlítenünk, amelyben a szerző a valentiniánus gnoszticizmus forrásaira irányuló addigi kutatások eredményeit összegzi.⁹ Ezen a ponton arra is fontos felhívnom a figyelmet, hogy az általam lábjegyzetekben közölt másodlagos források sora nem tartalmazza az összes olyan szöveget, amelyek bármilyen szempontból említik a valentiniánus iskolát. Ezt a listát további elemekkel lehet bővíteni.¹⁰

Ami pedig az életrajz rekonstrukcióját illeti, alapvetően négy egyházatyára támaszkodhatunk, akik kronológiai sorrendben a következő műveikben számoltak be Valentinoszról:

– Irenaeus: *Adversus haereses*;¹¹

⁷ Clemens Alexandrinus: *Stromata, Excerpta ex Theodoto*; Epiphaniusz: *Panarion*; Irenaeus: *Adversus haereses*; Hippolütosz: *Refutatio omnium haeresium*; Órigenész: *Commentarii in evangelium Joannis*; Philastrius: *De haeresibus*; Pseudo-Tertullianus: *Adversus omnes haereses*; Tertullianus: *Adversus Valentinianos*. Ld. Sagnard, F. M.-M.: *La gnose valentinienne et le temoignage de saint Irenee*. Librairie Philosophique J. Vrin, Paris 1947, 119–120.

⁸ Ambrosius: *Epistulae extra collectionem* 1a; Aphrahat: *Homilia* III, 9; Athanasziosz: *Tomus ad Antiochenos*; Khrüszosztomosz: *De sacerdotio, Sermones in Genesim, De virginitate*; Didümosz: *Commentarii in Psalmos*; Euszebiosz: *Vita Constantini*; Iulianus: *Εκρηβολίω*; Severianus: *Fragment on I Cor. 15:47–49*; Timothei Presbyteri: *De receptione haereticorum*; Theodóréosz: *Historia ecclesiastica*; Mopszuesztiai Theodórosz: *Ad Timotheum* I; II. Theodósiosz: *Codex Theodosianus (De haereticis)*; a 692-es trullói zsinat XCV. kánonja; *Oxford Papyrus P. Ash. Inv. 3*. Ld. Koschorke, K.: *Patristische Materialien zur Spätgeschichte der valentinianischen Gnosis*. In: Krause, M. (ed.): *Gnosis and Gnosticism: Papers Read at the Eighth International Conference on Patristic Studies (Oxford, Sept. 3rd–8th, 1979)*. Nag Hammadi Studies 17. Brill, Leiden 1981.

⁹ Desjardins, M.: *The Sources for Valentinian Gnosticism: A Question of Methodology*. In: *Vigiliae Christianae* 40 (1986), 342–347.

¹⁰ A megelőző kutatások listáit a következő tételekkel egészíthetjük ki: Athanasziosz: *Orationes contra Arianos, Epistula ad Adelphium, Epistula ad Serapionem de more Aarii* és *De synodis*; Augustinus: *De haeresibus ad Quodvultdeum liber unus*; Chrysostomos: *In illud: Pater, si possibile est, transeat*; valamint a 692. évi trullói zsinat kiegészítő kánonjai.

¹¹ Irenaeus: *Adversus haereses*. In: Roberts, A. – Donaldson, J. (trans.): *The Apostolic Fathers with Justin Martyr and Irenaeus*. Revised and Chronologically arranged with brief prefaces and occasional notes by A. Cleveland Coxe. Ante-Nicene Fathers, Volume 1. Christian Literature Publishing Co., New York 1885, 508–979.

- Tertullianus: *De praescriptione haereticorum*,¹² *De carne Christi*,¹³ *Adversus Valentinianos*;¹⁴
- Epiphániosz: *Panarion*;¹⁵
- Theodóretosz: *Haereticarum fabularum compendium*.¹⁶

Amint arra a bevezetőben már reflektáltam, az a legfőbb gond az ókeresztény egyházatyák műveiben fellelhető adatokkal, hogy egyrészt nem nyújtanak átfogó képet az alapító életének mozzanatairól, másrészt igen ellentmondásosak. Amint azt Epiphániosz *Panarion* című írásában is olvashatjuk, az egyházatyák javarészt szóbeszédre, vagy ahogyan arról Tertullianus *A valentiniánusok ellen* című munkájában emlékezik meg, korábbi hereziológusok munkáira alapozzák beszámolóikat, ugyanis Iusztinoszt leszámítva¹⁷ egyikük sem volt Valentinosz kortársa.¹⁸ Bár számos patrisztikus szerző

¹² Tertullianus: *De praescriptione haereticorum*. Scorpiace. Dunn, G. D. (trans.): *Tertullian. The Early Church Fathers Series*. Routledge, London–New York 2004, 74–95. Ladocsi Gáspár (ford.): A skorpiócsípések ellenszere. In: Vanyó László (szerk.): *Tertullianus művei*. Ókeresztény írók XII. Szent István Társulat, Budapest 1986, 383–413.

¹³ Tertullianus: *De carne Christi*. In: Evans, E. (trans.): *Tertullian's Treatise on the Incarnation: The Text Edited with an Introduction, Translation, and Commentary*. Cambridge University Press, Cambridge 1956. Vanyó László: *Krisztus testéről*. In: uő (szerk.): *Tertullianus művei*, 771–804.

¹⁴ Tertullianus: *Adversus Valentinianos*. In: Riley, M. T. (trans.): *Q. S. FL. Tertulliani Adversus Valentinianos: Text, Translation, and Commentary*. [Latin Text with English Introduction, Translation, and Commentary, and Portions in Greek.] PhD diss. Stanford University 1971. Ladocsi Gáspár (ford.). *A valentiniánusok ellen*. In: Vanyó László (szerk.): *Tertullianus művei*, 459–487.

¹⁵ Epiphániosz: *Panarion (Adversus haereses)*. In: Williams, F. (trans.): *The Panarion of Epiphanius of Salamis. Book I. (Sects 1–46)*. Nag Hammadi and Manichean Studies 63. Brill, Leiden–Boston 2009.

¹⁶ Theodoret: *Haereticarum fabularum compendium*. In: Pásztori-Kupán István: *Theodoret of Cyrus. The Early Church Fathers Series*. Routledge, London–New York 2006, 198–220.

¹⁷ Elsőként Iusztinosz görög apológéta (103–166) említ meg a *Dialogus cum Tryphone* című írásában olyan magukat keresztényeknek valló csoportot, amelynek tagjait valentiniánusként határoz meg. Az iskola képviselőit a markiónitákkal, a bazilidiánusokkal és szaturniálusokkal együtt említi, és ekképpen foglalja össze közös jellemzőiket: „[...] más és más módon tanították a mindenség alkotójának, a tőle eredő próféciákban hirdetett, eljövendő Krisztusnak, és Ábrahám, Izsák és Jákob Istenének káromlását. Közülük eggyel sem vagyunk közösségben, mert istentagadók és vallástalanok; igazságtalanoknak és a törvény elvetőinek tartjuk őket. Jézust nem tisztelik, csupán a nevét vallják meg. Keresztényeknek mondják magukat, de olyan formában azok, amint ahogy a pogányok felírják az Isten nevét az emberi kéztartásaira, és törvénytelen, istentelen beavató szertartásokon vesznek részt.” *Iust. Dial.* 35,5–6.

említi az alapítót és a valentiniánusokat, jelen összefoglalóban csak azokat az írásokat említem, amelyek életrajzi vonatkozású információkat közölnek. Bár az volna evidens, hogy maga az életrajz adja a biográfia rendezésének kronológiai keretét, a Valentinossal történeteket mégis az egyházatyák műveinek keletkezési ideje szerint közlöm, és pedig annak érdekében, hogy nyomon követhessük, miként bővült és egészült ki az alapító életrajza az idők folyamán.

Irenaeus egyházatyja, aki elsőként említ Valentinosz biográfiájával kapcsolatos adatot, valamikor 175–189 között írta meg az *Adversus haereses* című fő művét.¹⁹ Ebben azonban igen szűkszavú információkkal találkozunk: csupán annyit tudunk meg, hogy az alapító Hüginosz római püspök kormányzásának ideje alatt (136–142) érkezett Rómába, I. Pius ideje alatt (142–154) érte el népszerűségének csúcspontját, és Anicetus (154–167)²⁰ püspök hivatali idejéig maradt a városban.²¹ Irenaeus szerint tehát Valentinosz hozzávetőlegesen 136 és 160 között tartózkodott a Római Birodalom fővárosában.²² Ez egyrészt egybeesik a 3. században élt Tertullianus által írt *De praescriptione haereticorum*ban,²³ valamint egy jóval későbbi, 5. századra datálható forrásban, a Theodóréosz által írt *Haereticarum fabularum compendium*ban²⁴ foglaltakkal. Ezek szerint Valentinosz I. Antoninus Pius római császár uralkodásának idején (138–161)²⁵ állította össze eretnekségét. Irenaeus írásműve tehát csupán Valentinosz római tartózkodásáról tár elénk némi információt, de ennek előzményeiről, illetve arról, hogy honnan érkezett a birodalom főváro-

A fordítás forrása: Ladocsi Gáspár (ford.): Párbeszéd a zsidó Trifónnal. In: Vanyó László (szerk.): *A II. századi görög apologeták*. Ókeresztény írók VIII. Szent István Társulat, Budapest 1986, (133–311), 175–176.

¹⁸ Epiph. *Pan.* I. 2,2; Tert. *Val.* 5,1.

¹⁹ Grant, R. M.: *Irenaeus of Lyons*. The Early Church Fathers Series. Routledge, London–New York 1997, 5.

²⁰ Az évszámokat a következő munka alapján adom meg: Gergely Jenő: *A pápaság története*. Kossuth Kiadó, Budapest 1999, 423–433.

²¹ Iren. *Haer.* III. 4,3.

²² Thomassen, E.: *i. m.* 418.

²³ Tert. *Praescr.* 30,2. Az egybeesés minden bizonnyal azzal indokolható, hogy Tertullianus valentinianizmusról szóló beszámolója – különös tekintettel az *Adversus Valentinianos*ra – sokat merítették Irenaeus *Adversus haereses* című írásából. Williams, F. (trans.): *i. m.* 165.

²⁴ Theod. *Haer. fab.* 1,7.

²⁵ Az évszámot a következő mű kronológiája alapján adom meg: Shaw, I.: *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford University Press, Oxford 2000, 480–489.

sába, hogy ott hirdesse gnosztikusként²⁶ aposztrofált tanításait, nem jutunk további információhoz, s így további forrásokban szükséges kutakodnunk a vonatkozó adatok összegyűjtése érdekében. Ezek közül a legkorábbi forrás Szalamiszi Epiphanosz *Panarion* című írása, amelyben összegyűjtötte és elítélő hangnemben értekezett az általa ismert eretnek irányzatokról, köztük a gnosztikusnak nevezett valentiniánusokról is.²⁷

A 4. században élt egyházatyja legelőször annyit árul el Valentinoszról és követőiről a *Panarion* 31. fejezetében, hogy gnosztikusoknak nevezték és nevezik magukat, és hogy Irenaeus már részletesen tárgyalta tanításukat.²⁸ Ez utóbbi megállapítás arról tanúskodik, hogy legfőbb forrását a 2. században élt egyházatyja korábban idézett műve képezi, viszont Valentinosz életrajzi adatainak közlését megelőzően egy másik forráscsoportot is megnevez, amelyre egyéb írásos információk hiányában kénytelen támaszkodni, és ez nem más, mint a szóbeli hagyomány.²⁹ Epiphanosz ezen a ponton azt is hangsúlyozza, hogy Valentinosz születési idejének és helyének azonosítása már az ő idejében is nehézséget jelentett, továbbá hogy minden szerző, aki kísérletet tett ezeknek feltérképezésére, falakba ütközött. Viszont beszámolójában mégis megemlíti egy korabeli híresztelést, amely szerint Valentinosz *phrebónita*ként született (γενενησθαι Φρεβωνίτην) az egyiptomi Paraliában (τῆς Αιγύπτου Παραλιώτην).³⁰

A *phrebónita* jelző sajnálatos módon nem adatolt más iratban, azonban néhány kutató, köztük Layton és Thomassen úgy vélik, hogy a kifejezés az alsó-egyiptomi Deltában található városra, Phragoniszra utalhat, amely egyezhet egy alsó-egyiptomi *nomosz* (talán a hatodik) nevével is.³¹ Phragoniszról egy 6. századi forrás is tudósít, nevezetesen Hieroklész, bizánci földrajztudós *Szün-ekdémuosz* című munkája, amely szerint Xoís (Ζωῆς) és Szebennütosz (Σεβόνυτος) között feküdt. Mindhárom település az alsó-egyiptomi Nílus-delta

²⁶ Iren. *Haer.* I. 11,1.

²⁷ Epiph. *Pan.* 31.

²⁸ Epiph. *Pan.* 31. 2,2. Irenaeus vonatkozó részletét ld. Iren. *Haer.* I. 11,1.

²⁹ Epiph. *Pan.* 31.

³⁰ Epiph. *Pan.* 31. 2,2: ἔφασαν γὰρ αὐτόν τινες γενενησθαι Φρεβωνίτην, τῆς Αιγύπτου Παραλιώτην.

³¹ Layton, B. – Brakke, D. (trans., eds.): *i. m.* 275. Thomassen, E.: *i. m.* 418. Layton nem részletezi a Valentinosz szülőhelyével kapcsolatos kérdéseket, csupán kijelenti, hogy az egyiptomi Nílus-delta egyik városában, Phragoniszban született, pedig – amint azt látni is fogjuk – egyáltalán nem biztos, hogy ez az állítás megállja a helyét.

nyugati felének középső részén található.³² E városok fekvését David George Hogarth klasszika-archeológus azonosította 1904-ben, és Sakha, illetve Samanoud *telljeivel* azonosította őket.³³ Ebben a tanulmányában Hogarth olyan további forrásokat is ismertet, amelyek említik Phragonisz. E források között vannak görög és kopt nyelven fennmaradt listák,³⁴ amelyek püspökségeket neveznek meg, és ott van közöttük az Athanasziosz nevéhez fűződő és 362-ben született *Tomus ad Antiochenos* című levél is. Ezekből az adatokból kiderül, hogy ez az egyiptomi város a keresztyénség térhódítását követően is igen jelentős volt. A modern régészeti kutatások, amelyek szerint Phragonisz a mai Tell el-Khawalid településsel lehet azonos,³⁵ azt is kimutatták, hogy már a római korban is lakott volt.³⁶

Egy másik deltavidéki település, amelyről szintén felmerül, hogy vajon ez lehetett-e Valentinosz szülővárosa, Paraliosz/Paralosz (a mai al-Burullus), amely egy város, egy régió és egy tó neve is egyben.³⁷ Ezt a várost Hieroklész szintén megemlíti *Szünekadémosz* című munkájában, a mai al-Burullus tótól északkeletre, a homokos tengerparton fekvő településként.³⁸ Ez a leírás egyben azt is indokolná, hogy miért nevezték a várost Paraliosznak, ugyanis ez görögül szó szerint azt jelenti: „tenger menti”. A Paraliosz földrajzi név későbbi forrásokban is felbukkan, például egy 13. századi arab földrajztudós és történész, Abulfeda (Abū al-Fidā) *Taqwīm al-buldān* című földrajzi értekezésében (1321), ahol a Damietta és Rosetta között húzódó tengerparti út egyik állomásaként hivatkozik rá,³⁹ és ez a település feltehetően összeköttetésben

³² Ahogyan arra Hogarth felhívja a figyelmet, Hieroklész földrajzi leírásai nem mindig fedik a valóságot a városok egymáshoz viszonyított helyének tekintetében. Hogarth, D. G.: Three North Delta Nomes. In: *The Journal of Hellenic Studies* 24 (1904), (1–19) 2.

³³ Hogarth, D. G.: *i. m.* 2–5.

³⁴ Ld. ehhez Amélineau, E.: *La géographie de l’Égypte à l’époque copte*. Imprimerie Nationale, Paris 1893, 179.

³⁵ Wilson, P.: Archeology in the Delta. In: Riggs, C. (ed.): *The Oxford Handbook of Roman Egypt*. Oxford University Press, Oxford 2012, (136–151) 138. Hogarth, D. G.: *i. m.* 4.

³⁶ Wilson P.: *The West Delta Regional Survey: Beheira and Kafr el-Sheikh Provinces*. Excavation Memoirs 86. The Egypt Exploration Society, London 2009, 245–248., 454–462. Ld. még Khawalid, K [272]. In: *Egypt Exploration Society*. <https://www.ees.ac.uk/khawalid272> (2022. márc. 10.)

³⁷ Thomassen, E.: *i. m.* 418.

³⁸ Hogarth, D. G.: *i. m.* 12.

³⁹ Reinaud, J. T. – Guyard S. (trans.): *Géographie d’Aboulféda*. Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, Frankfurt am Main 1998, 161. A további forrásokat ld. még: Hogarth, D. G.: *i. m.* 12.

állt Alexandriával is. Hogarth ezen az északnyugati homokos, tengerparti földnyelven is folytatott ásatásokat, amelyek során több római korból származó üveg- és cserépdarabot talált. Mivel azonban a térségben a homokdűnék folyamatosan vándorolnak, az előkerült tárgyak eredeti lelőhelyét nem lehet minden kétséget kizáróan azonosítani.⁴⁰ Viszont a 431-es efézusi zsinat döntésének aláírói között egy bizonyos Athanasziosz, Paralosz püspöke is szerepel,⁴¹ ezért annyit bizonyosan megállapíthatunk, hogy ekkoriban már számontartott település volt.

Epiphanosz *Panarion* című munkájában azt olvashatjuk, hogy Valentinosz „phrebónitaként (vagy phrebónitának) született az egyiptomi Paraliában”.⁴² A fenti adatok figyelembevételével ez úgy oldható fel a legvalószínűbben, hogy Valentinosz a *phrebóniták* *nomoszában* található Paraliában (τῆς Αἰγύπτου Παραλιώτην) született. Tehát a jelenleg rendelkezésünkre álló régészeti adatok alapján nem lehet azt állítani, hogy a Phragoniszként azonosított Tell el-Khawalid a tengerparton fekszik. Következésképpen, ha a *paraliosz* szót a tenger mellett fekvő helyként fordítjuk, az Epiphanosz munkájában olvasható információt nem értelmezhetjük úgy, hogy Valentinosz az egyiptomi tenger partján fekvő Phragoniszban született. Tehát az az adat, amelyet a szakirodalom többnyire tényként közölt,⁴³ hogy tudniillik Valentinosz Phragoniszban született, egyáltalán nem állja meg a helyét.

E probléma kapcsán szükséges röviden reflektálnunk arra a következtetésre, amelyet Thomassen fogalmazott meg Epiphanosz beszámolóját illetően. Ő ugyanis erre a következtetésre jutott: bár az egyházatya által közölt forrást valóban akként kell kezelnünk, ami, vagyis egy olyan híresztelés, amelyet semmilyen más írásos emlék nem erősít meg, mégsem tekinthető valószínűtlennek az a felvetés, hogy Valentinosz egyiptomi származású volt, és Alexandriában tanult.⁴⁴ Ehhez viszont egy különös állítást tartalmazó lábjegyzetet fűz, amelyet nem hagyhatunk figyelmen kívül:

„E nevek további tárgyalására itt nem vállalkozunk, mivel még ha meg is lehetne határozni pontos földrajzi jelentésüket, és Epiphanius tanúsága

⁴⁰ Hogarth, D. G.: *i. m.* 13.

⁴¹ Uo. 12.

⁴² Epiph. *Pan.* 31. 2,2.1

⁴³ Ld. pl. Layton, B. – Brakke, D. (trans., eds.): *i. m.* 275.

⁴⁴ Thomassen, E.: *i. m.* 418.

megbízhatónak bizonyulna, ez nagyon keveset segítene a valentinianizmus jobb megértésében.”⁴⁵

A kutató idézett megállapításával nem értek egyet, mert bár annak valóban kevés relevanciája lehet, hogy pontosan melyik alsó-egyiptomi várost azonosíthatjuk Valentinosz szülőhelyeként. Azonban úgy gondolom, hogy Valentinosz rendkívül egyedülálló tanításainak megértéséhez és annak felkutatásához, hogy milyen elképzelések hathattak az általa és később tanítványai által megalkotott teológiai rendszerre, kulcsfontosságú tényező származása.

Visszakanyarodva Valentinosz életrajzi eseményeinek további ismertetéséhez, az Epiphanosz által hivatkozott forrás azt is elárulja, hogy az alapító a későbbiekben Alexandriában tanult, ahol görög műveltségre tett szert.⁴⁶ Ezen a ponton érdemes kitérnünk Layton feltételezéseire, amelyek szerint Valentinosz itt ismerkedhetett meg (1.) a keresztyén filozófus és gnosztikus Baszileidésszel és tanításaival; (2.) a platonizmussal, amelyet az *Igazság evangéliuma* 35–36. alapján a Biblia hellénisztikus zsidó interpretációja, elsősorban Philón munkái közvetíthettek számára; és (3.) itt tanított 117–138 között.⁴⁷ A kutató továbbá azt is kiemeli, hogy Valentinosz minden bizonnyal Alexandriában írta meg és tette közzé műveit, mivel ezek egy 2. századi, szintén itt élő egyházatya, Alexandriai Kelemen munkáiban maradtak fenn.⁴⁸ Layton azt is feltételezi, hogy Baszileidész gnosztikus értelmezésén kívül Valentinosz Alexandriában ismerkedhetett meg a „mainstream” keresztyéniséggel is, amelyet arra alapoz, hogy tanítványai írásaiban⁴⁹ felsejlik egy bizonyos Theodasz/Theudas neve, aki Pál apostol tanítványa volt (ApCsel 5,33–39). Ez magyarázattal szolgálhat arra, hogy a páli levelek – a jánosi irodalom mellett – miért játszanak olyan fontos szerepet a valentiniánus keresztyénségben.⁵⁰

⁴⁵ Thomassen, E.: *i. m.* 418., 3. láb.

⁴⁶ Epiph. *Pan.* 31. 2,2.

⁴⁷ Layton, B. – Brakke, D. (trans., eds.): *i. m.* 275.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Bár Layton sajnálatos módon nem nevezi meg ezeket a tanítványokat, Thomassen e részletnél Alexandrinai Kelemen *Stromata* című művére hivatkozik (*Str.* VII. 106,4), ahol valóban olvashatunk erről a részletről.

⁵⁰ Layton, B. – Brakke, D. (trans., eds.): *i. m.* 275. Thomassen, E.: *i. m.* 419.

Valentinosz már Rómába érkezése előtt megismerkedett a gnosztikus tanokkal, illetve megalkotta és terjeszteni is kezdte saját elképzeléseit. Ezt erősíti meg Epiphanosz beszámolója is, akinek tudósítása szerint Valentinosz több egyiptomi városban is hirdette tanait, és ennek következtében gondolatainak magvait Egyiptom-szerte elültette, a felső-egyiptomi (Athribitisz, Proszopitisz, Arsinoitisz, Thébaisz) és alsó-egyiptomi (Paralia és Alexandria) városokban is.⁵¹ E részlettel kapcsolatban érdemes felfigyelnünk néhány megállapításra. Bár életrajzi adataiból tudjuk,⁵² hogy Epiphanosz Alexandriában tanult, illetve később egy egyiptomi szerzetesi közösségben is hosszabb időt töltött,⁵³ az egyiptomi városokat helytelen módon csoportosítja. Az általa említett Athribitisz és Proszopitisz alsó-egyiptomi településeket jelölnek, míg Arsinoitisz a Fajjum-oázis vidékén található Egyiptom középső részén. Tehát az egyetlen valóban felső-egyiptomi helyszín Thébais, azaz Théba. Ez annyiban árnyalja az Epiphanosz beszámolójában foglaltakat, hogy Valentinosz nem Egyiptom egész területén, hanem elsősorban Alsó-Egyiptomban, a delta vidékén terjesztette tanait, beleértve Paraliát és Alexandriát, amelyeket szintén kiemeli az egyházatya.

Ha hitelesnek tekintjük Irenaeus beszámolóját, akkor Valentinosz 140 körül érkezhetett Rómába annak reményében, hogy a város püspökévé választják, mivel kiváló képességet mutatott a retorika és a filozófia terén.⁵⁴ Epiphanosz beszámolója szerint miután szertefoszlott Valentinosz azon reménye, hogy római püspökké választják,⁵⁵ elhagyta a birodalom fővárosát; hajótörést szenvedett Ciprus közelében, ahol később le is telepedett, és végül ezen a szigeten jutott a teljes istentelenség állapotába. Mivel az egyházatya nem beszél a hitehagyás okáról, ezúttal egy másik, Epiphanoszt megelőző forrásszöveget kell szemügyre vennünk ennek kiderítése érdekében.

⁵¹ Epiph. *Pan.* 31. 7,1.

⁵² Az életrajzával kapcsolatos adatokat saját műveiből, valamint kortársai és barátai fennmaradt írásaiból ismerjük. Williams, F. (trans.): *i. m.* xiii–xiv.

⁵³ Arról, hogy pontosan melyik közösségben élt, nem maradt fenn információ. Williams, F. (trans.): *i. m.* xiv.

⁵⁴ Tert. *Adv. Val.* 4. Griggs, C. W.: *i. m.* 2296. Amiként azt Thomassen is kiemeli, Egyiptom római meghódítását követően az alexandriai iskola képviselői közül sokan költöztek Rómába, és alapítottak iskolákat. Thomassen, E.: *i. m.* 418., 6. láb.; ld. még Fraser, P. M.: *Ptolemaic Alexandria*. Vol. I. Clarendon Press, Oxford – Oxford University Press, New York, 1972, 810.

⁵⁵ Amennyiben hitelt adunk Epiphanosz beszámolójának, az, hogy Valentinosz már Rómába való érkezését megelőzően is hirdette később gnosztikusként megbélyegzett tanait, magyarázattal szolgálhat arra, hogy miért is hiúsult meg püspökké választása.

Tertullianus *Adversus Valentinianos* című írásában arról olvashatunk, hogy miután Valentinosz a római püspöki cím megszerzésére pályázott, és ez meghiúsult, mivel olyasvalaki kapta a püspöki kinevezést, aki mártírként szenvedett,⁵⁶ olyan haragra gerjedt, hogy azonnal szakított az egyházzal, és bosszúból hátat fordított az egyházatyák megfogalmazása szerinti igaz hitnek.⁵⁷ Tertullianus kiemeli, hogy Valentinosz felfedezett egy régi tanítást, amelyre egész felfogását alapozta, és amellyel megágyazott Kolorbaszosz eretnekségének.⁵⁸ Sajnos csupán ennyit tudunk meg tőle a Valentinosz rendszerét meghatározó doktrínáról.⁵⁹ Bár Tertullianus ennél több információt nem tár elénk a titokzatos tanításról, Epiphániosz egyházatyja Hésziodosz *Theogoniájában* látja Valentinosz felfogásának gyökereit, de sajnos nem árulja el, hogy Alexandriában vagy már Rómában került-e sor a Hésziodosz *Theogóniájával* való megismerkedésére. Ezzel ugyanis egyértelműsíthetnénk, hogy Tertullianus is erre a forrásra gondolt, és nem egy óegyiptomi forrás-csoportra.⁶⁰

Az életrajz Rómához kapcsolódó részére reflektálva további érdekességként érdemes kiemelnünk Thomassen⁶¹ azon észrevételét, hogy Tertullianus három különböző forrásban háromféle módon számol be Valentinosz „szkizmájáról”. Ezek közül a *De praescriptione haereticorum*⁶² arról olvashatunk, hogy ő és Markión kezdetben ortodox nézeteket vallottak, és csak később, kielégíthetetlen kíváncsiságuk miatt tagadták ki őket a formálódó római (katolikus) keresztyén közösségből. A *De carne Christi* című polemikus írásában,⁶³ amelyet a *De praescriptione haereticorum* után körülbelül tíz évvel, 210

⁵⁶ Tert. *Adv. Val.* 4.

⁵⁷ Tertullianus ezen tudósítását érdemes a szokottnál is nagyobb óvatossággal kezelnünk, ugyanis soraiból egyértelműen kiláglik a Valentinossal és követőivel szemben érzett ellenszenv, amely befolyásolhatta a róla alkotott képet. Mi sem példázza ezt jobban, mint az, hogy ezzel vádolja Valentinoszt: voltaképpen dachból, haragtól vezérelve és bosszút forralva szegült szembe a korabeli, „mainstreamnek” nevezhető ortodox elképzelésekkel. Tert. *Adv. Val.* 4,1.

⁵⁸ Tert. *Adv. Val.* 4.

⁵⁹ Természetesen az is kérdéses, hogy mennyire érdemel hitelt beszámolójának ezen része.

⁶⁰ Papp Györgynek a későbbiekben olvasható Theodóréosz-fordításában (*Haereticarum fabularum compendium*, I. 7.) is szembetűnik az ogdoádokban való gondolkodás, és ennek kapcsán felsejlik egy óegyiptomi párhuzam, a hermupoliszi kozmogóniai elképzelés, amely a hermetikus forrásokba is átszűrődött. Ld. pl. *Poim.* 7. Layton, B. – Brakke, D. (trans., eds.): *i. m.* 276.

⁶¹ Thomassen, E.: *i. m.* 420.

⁶² Tert. *Praes.* 30,2.

⁶³ Tert. *Carn.* 1,3.

körül fogalmazott meg, már arról számol be, hogy nem a római közösség tagjai tagadták ki őket, hanem ők léptek ki közülük, hogy szabadon alkotassák meg saját koncepcióikat. Bár az *Adversus Valentinianos*ban is ez utóbbi verziót olvashatjuk, a szakítás történetét további részletekkel egészíti ki, ahogyan azt az előző bekezdésben olvashattuk.

Abban az időben, amikor Valentinosz minden bizonnyal megalapította Rómában azt a közösséget, amelyre egyébként feltehetően Iusztinosz is reflektál a *Dialogus cum Tryphone* című írásában, nem létezett központosított egyházszervezet, s így a különböző iskolák egymástól függetlenül és szabadon működhettek.⁶⁴ Ezért Beyschlag, Lampe, Lüdemann és Thomassen is amellett foglal állást, hogy Tertullianus rávetítette Valentinosz szkizmáját arra az eseményre, amely Markiónnal viszont valóban megtörtént, hogy tudniillik 144 nyarán Markión egy zsinaton szakított a korabeli római ortodoxiával.⁶⁵ Tertullianus írásaiból tehát egy folyamatosan változó Valentinosz-kép bontakozik ki előttünk, amellyel talán inkább saját korának egyre erősebben kiéleződő ortodox–eretnek küzdelmeit akarja legitim történelmi alapokra helyezni, mintsem pontos történelmi beszámolót kínálni Valentinosz (és tanítványai) személyéről.⁶⁶

Thomassen a valentinianizmusról írt monográfiájában az életrajz római szakaszához kötődően teszi fel azt a kérdést, hogy vajon miért maradt ennyi ideig Valentinosz Rómában, és hogy pontosan milyen dolgokkal foglalkozott ezen időszak alatt.⁶⁷ A kutató felveti annak lehetőségét, hogy a Rómában töltött idő alatt szervezett követőiből igazi közösséget, akikhez itt írt számos homíliát, instrukciókkal ellátott levelet⁶⁸ és zoltárokat,⁶⁹ amelyeknek jelentős része szerencsés módon fenn is maradt.⁷⁰ Valentinosz alkotói

⁶⁴ Lampe, P.: *From Paul to Valentinus: Christians at Rome in the First Two Centuries*. Fortress Press, Minneapolis 2003, 390.

⁶⁵ Beyschlag, K.: Kallist und Hippolyt. In: *Theologische Zeitschrift* 20 (1964), (103–124) 106–108. Lampe, P.: *i. m.* 391–392. Lüdemann, G.: Zur Geschichte des ältesten Christentums in Rom. In: *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde des Urchristentums* 70 (1979), (86–114) 92–93. Thomassen, E.: *i. m.* 420. A vonatkozó forrásokért ld. Tert. *Adv. Marc.* 1,19. És Epiph. *Pan.* 42,1–2.

⁶⁶ Thomassen, E.: *i. m.* 419.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Ehhez ld. Clem. Alex. *Strom.* II, 36 (Οὐαλεντίνος ἐν τινὶ ἐπιστολῇ).

⁶⁹ Ehhez ld. Órig. *Enarrat. Job* PG 17, 80A (ψαλαμοὺς Οὐαλεντίνου); Tert. *Carn.* 17,1 („cum psalmis Valentini”).

⁷⁰ Thomassen, E.: *i. m.* 419.

ténykedéséről egy Nag Hammadiból előkerült kódex is beszámol (NHC IX,3). E corpusból előkerült iratok közül ez az egyetlen, amely az eretnekek közé sorolja Valentinoszt és tanítványait, továbbá azt állítja Valentinoszról, hogy sok beszédet tartott, és rengeteg könyvet írt élete során.⁷¹ Ezt a megállapítást további forrasszövegek⁷² is megerősítik, amelyek közül Marcellus Ancyranus (Pseudo-Anthimus) arról számol be a *De sancta ecclesia* című írásában, hogy Valentinosz írt egy könyvet a *Három természetről*,⁷³ amelyben Marcellus szerint először ő alkotta meg és különítette el a három *hüposztaszisz* és a három személy (Atya, Fiú és Szentélek) koncepcióját.⁷⁴ E forrasszöveg egy további, tudományos szempontból rendkívül érdekes megállapítást is tesz: Valentinosz tanításainak forrásaiként Platónt és Hermész Trismegisztoszt nevezi meg. A hermetikus irodalom valentiniánus tanokra gyakorolt hatását Layton is feltételezi a *Poimandrész* (*Poim.* 7) elemzése kapcsán.⁷⁵

Mivel e megállapítás erejéig visszatértünk a hatástörténet ismertetéséhez, célszerű felhívni a figyelmet egy utolsó hipotézisre is, mégpedig arra, hogy Valentinosz teológiai koncepciójára Tamás apostol később apokrif iratokként számontartott művei⁷⁶ is hathattak, nevezetesen a *Tamás szerinti evangélium*,

⁷¹ NHC IX, 3., 56. Muratori kánon 4.

⁷² Ld. pl. Clem. Alex. *Strom.* VI, 6. Itt Alexandriai Kelemen egy könyvet említ meg, amelyet Valentinosznak tulajdonít, és a *Barátok közötti érintkezés* címet viseli.

⁷³ Bár jelenleg nincs tudomásunk arról, hogy Valentinosznak ilyen címmel bármilyen írása létezne vagy létezett volna, ugyanis erre a műre sehol máshol nem találunk utalást, joggal merülhet fel a kérdés, hogy vajon lehetséges-e, hogy ez az *Igazság evangéliuma* című írásának (NHC I, 3; NHC XII, 2) a kivonata volna, amelyben Valentinosz természetük szerint három csoportba osztja az embereket, vagy azonosíthatjuk-e ezt a forrást az *Értekezés a három természetről* (NHC I, 5) című valentiniánus irattal. Logan abban a kommentárjában, amelyet ehhez az egységhez fűzött, amellet érvel, hogy ez az irat minden bizonnyal nem azonos az utóbbi irattal. De álláspontját sajnos nem fejti ki bővebben. Az általa hivatkozott és éppen ezt a kérdést körüljáró tanulmányára (*Origen and the Development of Trinitarian Theology*) egyelőre nem értem hozzá. Logan, A. H. B.: Marcellus of Ancyra (Pseudo-Anthimus) "On the Holy Church": Text, Translation and Commentary. In: *The Journal of Theological Studies* 51 (2000/1), (81–112) 105–106.

⁷⁴ Marc. *Eccl.* 9.

⁷⁵ Layton, B. – Brakke, D. (trans., eds.): *i. m.* 276.

⁷⁶ Természetesen ezen iratok kapcsán is komoly kérdések merülnek fel a szerzőséget illetően. Ehhez vö. Hubai Péter 2019-ben megjelent kiváló összefoglaló tanulmányát, amely a *Tamás szerinti evangélium* újrafordított szövegének közlése előtt kapott helyet. Hubai Péter: Tamás evangéliuma. Új fordítás. In: *Vallástudományi Szemle* 15. (2019/3), (93–123), 93–99.

a *Tamás könyve* és a *Gyöngy-himnusz*. E szövegekkel Valentinosz feltehetően szintén Alexandriában ismerkedhetett meg, mivel ezek az ő korában már közkezen forogtak az egyiptomi városban.⁷⁷

Valentinosz személyével és tevékenységével kapcsolatban még mindig sok kérdés merül fel, amelyekre a források hiánya miatt talán sohasem leljük meg a kellő válaszokat. Halálának időpontja és helyszíne is egy a sok felmerült kérdés közül, ám annyi bizonyos, hogy ez valamikor 165 és 185 közé tehető. Hogy ez Rómában, Cipruson, Egyiptomban vagy máshol következett-e be, a források hiányában nem tudjuk megállapítani.⁷⁸ Annyit azonban megállapíthatunk az ezen tanulmányban név szerint említett egyházatyák beszámolóira támaszkodva, hogy Valentinosz eretneksége komoly népszerűségnek örvendett, és irányzata tanítványainak köszönhetően továbbbi ágakra bomlott, amelyek a 7. századig maradtak fenn.⁷⁹

Összegzés

Ahogy a fentebb leírtakban láthattuk, Valentinosz életének legfőbb forrását az egyházatyák, nevezetesen Irenaeus, Tertullianus, Epiphániosz és Theodóréosz beszámolóí képezik, amelyeknek állításait a jelenlegi tudományos módszerek alkalmazásával, például a Nílus deltavidékén napjainkban is zajló régészeti feltárások eredményeivel nyílik lehetőségünk bizonyítani, megcáfolni, helyreigazítani vagy pusztán kiegészíteni. Ezekre e tanulmányban is igyekeztem reflektálni. A belső kronológiát követve ezúttal ekképpen összegezhethetjük Valentinosz életrajzát:

A valentiniánus keresztyén irányzat alapítója kb. 100-ban született phrebonitaként az egyiptomi Paraliában. A phrebonita jelző nem egy népcsoportra, hanem minden bizonnyal egy területre utal, amely a Nílus deltavidékén található, és feltehetően a hatodik alsó-egyiptomi nomosszal azonosítható. Ennek határain belül található Paralia, amely Epiphániosz beszámolója szerint Valentinosz szülővárosa volt. Az irányzat alapítója 117 körül érkezhetett Alexandriába, ahol hozzávetőlegesen húsz évet töltött tanulással, majd később tanítással. Itt ismerkedhetett meg Baszileidész és Pál apostol feltételezett tanítványának, Theodasz/Theudasz keresztyén (gnosztikus) tanításai-

⁷⁷ Layton, B. – Brakke, D. (trans., eds.): *i. m.* 276.

⁷⁸ Iren. *Haer.* III. 4,3. Griggs, C. W.: *i. m.* 2297.

⁷⁹ A legkésőbbi forrás, amely említést tesz az irányzatról, a 692-ből származó trullói zsinat XCV. kánonja.

val és többek közt Platón és Philón műveivel, amelyek mind nyomot hagytak saját felfogásán. Szintén Epiphaniosz leírására támaszkodva feltételezhetjük, hogy tanait már alexandriai tartózkodása alatt elkezdte terjeszteni, és ezeket elsősorban az alsó-egyiptomi városokban népszerűsítette beszédeivel és írásaival, amelyeknek egy részét Alexandriai Kelemen *Sztromatája* őrizte meg, ugyanakkor több forrás, *Az Igazság testamentuma*, *De sancta ecclesia* is beszámol aktív szerzői tevékenységéről.

Alexandriát valamikor 138 után hagyhatta el abban a reményben, hogy kimagasló filozófiai jártasságának és kiváló retorikai készségeinek köszönhetően Róma püspökévé választják; ez azonban meghiúsult, s ennek pontos okát sajnos egyetlen forrás sem közli. Amennyiben már egyiptomi tartózkodása alatt megfogalmazta és tanította is sajátos teológiai nézeteit, ez okot szolgáltatathatott visszautasítására. Az *Adversus Valentinianos* című írásában Tertullianus a meghiúsult püspökké választását követő időszakra teszi Valentinosz pálfordulását, és egyfajta bosszúhadjáratként tünteti föl. A három valentiniánusokról szóló műve közül az *Adversus Valentinianos* bírálja a legélesebben az alapító ténykedését.

Epiphaniosz semmilyen információt nem tár elénk a Rómában lezajlott eseményekről, csupán arról számol be, hogy Valentinosz ígét hirdetni érkezett Rómába, ám azt követően, hogy elhagyta a várost, hajótörést szenvedett Ciprus közelében, ahol elméje megbomlott, és csak ezután kezdte hirdetni hamis tanításait, noha azelőtt igaz hitű és jámbor emberként ismerték.⁸⁰

Amennyiben Tertullianus írásait vesszük alapul, úgy tűnik, hogy Rómában is igen hosszú időt töltött. Ezalatt szervezett követőiből igazi közösséget, s ezzel párhuzamosan folytatta szerzői tevékenységét is. Arról azonban, hogy mivel és pontosan hol töltötte a halálát megelőző éveket, illetve egyáltalán arról, hogy hol és mikor következett ez be, nem áll rendelkezésünkre információ. Annyi azonban bizonyos, hogy mind nyugaton, mind pedig keleten számos követője akadt, tanítványai közül pedig többen is továbbfejlesztették nézeteit.

Szűcs Bernadett

⁸⁰ Epiph. *Pan.* 31. 7,1.

Függelék

Küroszi Theodórétosz: *Haereticarum fabularum compendium*, I. könyv, 7. fejezet

A *Haereticarum fabularum compendium* Küroszi Theodórétosz utolsó jelentős munkája, amelynek első négy könyvében a keresztyénség történetének első öt évszázadában kialakult eretnekségekről nyújt részletes áttekintést Simon mágustól Eütükhészig, az ötödik könyvben pedig a keresztyén teológia leglényegesebb kérdéseire kapcsolódó tanításokat foglalja össze. Így Theodórétosz compendiuma egyike azon kevés fennmaradt írásoknak, amelyek a görög patrisztikus teológia fennmaradt összefoglalását tartalmazzák, ugyanakkor kiváló forrásmunka az ógyházi heréziológia, valamint az egyház-, dogma- és teológiatörténet tanulmányozásához.⁸¹ Jóllehet a teljes mű Theodórétosz szándéka ellenére lett ismertté *Haereticarum fabularum compendium* címmel, előszavában így vall szándékáról:

„Az utálatos eretnekségekről szóló gyűjtemény címe *A gonosz eretnek mítoszok kivonata*, az a rész pedig, amelyben az igaz tanítást találhatjuk, *Az isteni dogmák kivonata* címet viseli. A két rész közös címe pedig *A hazugságnak az igazságtól való megkülönböztetése (diagnózis)*.”⁸²

A mű kritikai kiadása 2020-ra készült el Benjamin Gleede munkájának köszönhetően.⁸³ Néhány fejezetének magyar fordítását már korábban közöltem a *Református Szemle* lapjain Simon mágusról,⁸⁴ Ariusról és Apollinariszról,⁸⁵ Nesztorioszról és Eütükhészről.⁸⁶

⁸¹ Pásztori-Kupán István: *i. m.* 198.

⁸² Gleede, Benjamin (ed.): *i. m.* 74. (saját fordítás).

⁸³ Gleede, Benjamin (ed.): *Theodoret von Kyros: Unterscheidung von Lüge und Wahrheit*. De Gruyter, Berlin–Boston 2020.

⁸⁴ Papp György: Küroszi Theodórétosz: *Haereticarum fabularum compendium* – Simon mágusról. In: *Református Szemle* 100. (2007/3), 626–635. (Bevezetés és első magyar nyelvű fordítás.)

⁸⁵ Papp György: Küroszi Theodórétosz: *Haereticarum fabularum compendium* – Ariusról és Apollinariszról. In: *Református Szemle* 99. (2006/5), 527–535. (Bevezetés és első magyar nyelvű fordítás.)

Theodórétosz egy Szporakiosz nevű katonatisztnak ajánlja művét. Ugyanis a katonatiszt részt vett a kalcedoni (khalkédóni) zsinaton, és alaposabban meg akarta ismerni a keresztyénségen belüli viták teológiai hátterét. A zsinat után konzuli tisztséget is viselt 452-ben, és mindvégig Theodórétosz patrónusa maradt.

Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy mi indíthatta Theodórétoszt a *Haereticarum fabularum compendium* megírására, Szporakiosz katonatiszt kérése minden valószínűség szerint csak az érem egyik oldala. Ezért Küroszi Theodórétosz élettörténetének ismeretében⁸⁷ azzal is számolnunk kell, hogy ez a komplex szerkezetű munka akár az ő igazhitűségének bizonyítéka is lehet. A kutatók jelenlegi álláspontja szerint a mű is ekkortájt keletkezhetett, azaz 452–453 körül.

A Valentinosz tanítását bemutató fejezet a *Haereticarum fabularum compendium* első könyvében található, amelyben főként a gnoszticizmus nagy képviselői, Szatornilosz, Baszilizész, Karpokratész, a kainiták, a széthiánusok vagy ofiták, Markión, Mani stb. kerülnek bemutatásra. Ha Theodórétosz és általában az ógyházi heréziológiai munkák Simon mágust tekintik az őseretneknek, Valentinosz tanítása az eretnekségek történetének olyan stációját jelenti, amelyre a későbbiekben több eretnek, illetve irányzata is építkezett, például Szekundosz (Secundus), a barbeloiták, Hermogenész, Tatianosz, Florinosz és Blasztosz, Eütükhész.⁸⁸

Theodórétosz szövegében Valentinosz tanításának kiemelt eleme az a harminc aión, amelyeket egy nyolcas (*ogdoád*), egy tízes (*dekád*) és egy tizenkettes (*dodekád*) csoportba sorol, s amelyeken belül minden hímnemű aiónnak van női párja.

Az ogdoád tagjai:

- Büthosz (Mélység) – Szigé (Csend);
- Nusz (Értelem) – Alétheia (Valóság);
- Logosz (Ige) – Zóé (Élet)
- Anthroposz (Ember) – Ekklesia (Egyház).

⁸⁶ Papp György: Küroszi Theodorétosz: *Haereticarum fabularum compendium* – Nesztorioszról és Eütükhészről. In: *Református Szemle* 99. (2006/2), 187–196. (Bevezetés és első magyar nyelvű fordítás.)

⁸⁷ Tudniillik a 449-es efézusi rablózsinat megfosztotta Theodórétoszt a püspöki tisztségtől, és elítélte tanításának bizonyos részeit, majd pedig a 451-es kalcedoni egyetemes zsinaton rehabilitálták.

⁸⁸ A felsorolást a *Haereticarum fabularum compendium* alapján állítottam össze.

A Logos (Ige) – Zoé (Élet) aiónpárból létrejövő dekád:

- Büthion (Mélység) – Mikszis (Keveredés);
- Ageratosz (Örökifjú) és Henoszisz (Egység);
- Autophüé (Magától növekvő) – Hédoné (Élvezet);
- Akinetosz (Mozdulatlan) – Szünkriszisz (Összetétel);
- Monogenenész (Egyszülött) – Makaria (Boldogság).

Az Anthroposz (Ember) – Ekklesia (Egyház) aiónpárból született dodekád:

- Paraklétosz (Vigasztaló) – Piszisz (Hit);
- Patrikosz (Atyai) – Elpisz (Remény);
- Métrikosz (Anyai) – Agapé (Szeretet);
- Aeinusz (Örökkévaló értelem) – Süneszisz (Lelkiismeret);
- Ekklésziasztikosz (Egyházi) – Makariotész (Boldogság);
- Thelétosz (Kívánt) – Szophia (Bölcsesség).

Ezek az aiónok alapvetően anyagtalan, értelmi és az érzékelhető világ fölötti valóságok, hüposztatikus ideák, amelyek származásuk forrásával együtt alkotják a Plérómát (Teljességet).

A valentiniánus rendszerben különös szerep jut a legfiatalabb aiónnak, Szophiának (Bölcsességnek). Neki ugyanis, miközben házastársi kapcsolat nélkül akar utódot létrehozni (ez az első aión, a Mélység sajátossága), csak egy elvetélt, alakatlan magzatnak sikerült életet adnia, és emiatt el is vesztette a Plérómában betöltött helyét. A valentiniánus mitológia szerint e bukás után a Bölcsesség két alakban jelenik meg: egyrészt a vezeklő, bűnbánó Szophia, aki a felső világban és a Plérómában marad; másrészt a bukott Szophia (vagy alakatlan, koraszülött magzata, avagy más néven Szophia Akhamóth), aki kilép a Plérómából, és egy új dráma hősnőjévé lesz, az anyagi világ teremtő erejévé.

Végül, de nem utolsósorban ehelyütt köszönöm meg Adorjáni Zoltán szerkesztőnek, tanáromnak, jelenleg pedig tanártársamnak a fordítás javítását és hasznos tanácsait.

Περὶ Βαλεντίνου⁸⁹
Valentinoszról (PG 83,353–357)

Ἐκ τούτων πασῶν τῶν αἰρέσεων ὁ Βαλεντίνος λαβὼν ἀφορμὰς τοὺς ἀπεράντους αὐτοῦ συνέθηκε μύθους. Συνεστήσατο δὲ τὴν αἵρεσιν ἐπ’ Ἀντωνίνου τοῦ πρώτου. Ὑπέθετο δὲ πρῶτον αἰῶνά τινα τέλειον, ὃν καὶ προαρχὴν καὶ προπάτορα καὶ βυθὸν καλεῖ, καὶ ἔννοϊαν δὲ τινα συνυπάρχειν αὐτῷ χάριν καὶ σιγὴν καλουμένην. Τοῦτον ἔφησεν ἐπὶ αἰῶσιν ἀπειροῖς τὴν ἡσυχίαν ἀσπάσασθαι, χρόνῳ δὲ ὕστερον ἐξ ἀμφοτέρων τὸν νοῦν γενέσθαι καὶ τὴν ἀλήθειαν. Μονογενῆ δὲ τὸν νοῦν ὀνομάζουσι, τὰς δὲ δύο ταύτας συζυγίας Πυθαγορικὴν προσαγορεύουσι τετρακτὸν καὶ ῥίζαν πάντων καλοῦ-

Valentinosz mindezen eretnek-ségekből⁹⁰ kiindulva⁹¹ szerkesztette össze számtalanul sok mítoszát. A szektát pedig I. Antoninus⁹² idejében alapította. Feltételezett⁹³ egy legelső tökéletes Aiónt, amelyet Első Kezdetnek, Első Atyának és Mélységnek is nevez; és egy vele együtt létező Gondolatot,⁹⁴ amelyet Kegyelemnek és Csendnek nevezett. Azt állította, hogy ez [az Aión] véghetetlenül sok aiónon keresztül ölelte a Csendességet;⁹⁵ egy későbbi időben pedig kettejüktől született az Értelem és a Valóság. Az Értelmet pedig Egyszülöttnek [is] nevezték, e kettő⁹⁶ párosát pedig püthagoraszi tetraktisznak⁹⁷ nevezik, és minden

⁸⁹ A görög szöveg forrása: Gleede, Benjamin (ed.): *Theodoret von Kyros: Unterscheidung von Lüge und Wahrheit*. De Gruyter, Berlin–Boston 2020, 86–88.

⁹⁰ Tudniillik azon eretnek tanításokból, amelyek a *Haereticarum fabularum compendium* előző fejezeteiben volt szó: Simon Mágus, Menandrosz, Szatornilosz, Baszilizész, Iszidorosz, Karpokratész, Epiphánész és Prodikosz.

⁹¹ A görög ἀφορμή jelentése akár *alkalom*, *űrűgy* is lehet. Ld. Györkösy Alajos – Kapitánffy István – Tegye Imre: *Ógörög–magyar nagyszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1993, 174.

⁹² Antoninus Pius (Imperator Titus Aelius Caesar Hadrianus Antoninus Augustus Pius) császár, aki 138 és 161 között uralkodott a Római Birodalomban.

⁹³ A ὑποτίθημι ige további jelentései: *alátesz*, *valaki hatalma alá helyez*, *javasol*, *ajánl*, *érvelése alapján tesz*, *elhatároz*. Ld. Györkösy Alajos – Kapitánffy István – Tegye Imre: *i. m.* 1142.

⁹⁴ Esetleg: *Fogalom*.

⁹⁵ Itt a Σιγή akár a ἡσυχία szinonimája is lehetne.

⁹⁶ Tudniillik az *Értelem* és a *Valóság*.

⁹⁷ Latinosan *Quaternionnak*. A pythagoreus számelméletben a tizes szám a legtökéletesebb. A potencialis tíz az első négy szám összege: $1 + 2 + 3 + 4 = 10$. Ezt nevezik τετρακτύς-nek. Ld. Sebestyén Károly: *A görög gondolkozás kezdetei Thalestől Sokratesig. Az összes töredékek fordításával*. Franklin-Társulat. Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, Budapest 1898, 88. Györkösy Alajos – Kapitánffy István – Tegye Imre: *i. m.* 1066.

σιν. Ἐκ δὲ τοῦ νοῦ καὶ τῆς ἀληθείας προβληθῆναι φασὶ λόγον καὶ ζωὴν, ἐκ δὲ τοῦ λόγου καὶ τῆς ζωῆς ἄνθρωπον καὶ ἐκκλησίαν. Τὰς δὲ τέτταρας συζυγίας ἀρχέγονον ὀγδοάδα καὶ ῥίζαν καὶ ὑπόστασιν πάντων καὶ πρῶτον αἰῶνα εἶναι φασιν. Εἶτα τὸν λόγον καὶ τὴν ζωὴν μετὰ τὴν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἐκκλησίας προβολὴν ἄλλους προβαλεῖν αἰῶνας δέκα, βύθιον καὶ μίξιν, ἀγήρατον καὶ ἔνωσιν, αὐτοφυῆ καὶ ἡδονὴν, ἀκίνητον καὶ σύγκρισιν, μονογενῆ καὶ μακαρίαν. Ἐκ δὲ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἐκκλησίας ἕτεροι αἰῶνες, καθ' ἃ φησι, προεβλήθησαν δυοκαίδεκα, παράκλητος καὶ πίστις, πατρικὸς καὶ ἐλπίς, μητρικὸς καὶ ἀγάπη, αἰείνους καὶ σύνεσις, ἐκκλησιαστικὸς καὶ μακαριότης, θελητὸς καὶ σοφία. Τούτους φασὶ τοὺς τριάκοντα αἰῶνας τοῖς μὲν ἄλλοις

gyökerének [is] hívják. Azt állítja, hogy az Értelemtől és a Valóságtól származott⁹⁸ a Logosz⁹⁹ és az Élet, a Logosztól és az Élettől pedig az Ember és az Egyház. Ezt a négy párt [nevezte] az eredeti ogdoádnak,¹⁰⁰ amely mindennek gyökere és alapzata,¹⁰¹ és amelyről azt állítják, hogy ez az első Aión. A Logosz és az Élet pedig, az Ember és az Egyház előállása után tíz másik aiónt hoztak létre: a Mélységet és a Keveredést, az Örökifjút¹⁰² és az Egységet, a Magától növekvőt és az Élvezetet, a Mozdulatlant és az Összetételt, az Egyszülöttet és a Boldogságot. Állítása szerint az Embertől és az Egyháztól más tizenkét aión állt elő: a Vidasztaló¹⁰³ és a Hit, az Atyai és a Remény, az Anyai és a Szeretet,¹⁰⁴ az Örökkévaló értelem és a Lelkiismeret,¹⁰⁵ az Egyházi és a Boldogság, a Kívánt és a Bölcsesség. Azt mond-

⁹⁸ A görög szöveg προβάλλω igéjének jelentései: 1. *előre dob, előre lök*; 2. (növény) *rügyezik, bimbózik, kihajt, kivirágzik, kizöldül, leveleket hoz*. Ebben a kontextusban jelentésmezeje a *származás, születés* fogalmát írja körül.

⁹⁹ Az Ige. Az ógyházi teológiában Jézussal azonosítják, amint a jánosi iratok szelleme is sugallja, Valentinosz rendszerében azonban más kontextusban jelenik meg.

¹⁰⁰ Azaz: nyolc tagból álló egység, oktett.

¹⁰¹ Esetleg: *lényege*. A ὑπόστασις jelentésmezeje sokszínű: 1. *alatta állás; alátámasztás*; 2. *el-lenállás*; 3. *üledék; bor alja*; 4. *tályog; kelés*; 5. *sűrű leves*; 6. *időtartam*; 7. *létrejövetel, eredet* – LXX; 8. *alapat*; 9. *tárgy, téma (írásműé)*; 10. *terv; cél*; 11. *állhatatosság; magabiztosság; bátorság*; 12. *remény; bizakodás*; 13. *anyag; valóság; valóságos lét*; 14. *lényeg* – Úsz; 15. *hazdagság; vagyon* – LXX. Ld. Györkösy Alajos – Kapitánffy István – Tegye Imre: *i. m.* 1140.

¹⁰² *Öregség nélküli vagy kortalanság*.

¹⁰³ Az Újszövetségben a Szentlélek egyik epithetonja (ld. Jn 14,16).

¹⁰⁴ A hit, remény és szeretet kapcsán ld. 1Kor 13,13.

¹⁰⁵ A σύνεσις szó egyaránt jelenti a következőket: *egyesülést, találkozást; okosság, felfogóképesség, intelligencia, tudomány*. Ld. Györkösy Alajos – Kapitánffy István – Tegye Imre: *i. m.* 1029.

ἅπασιν ἀδήλους εἶναι, αὐτοῖς δὲ μόνοις γνωρίζουσ.

Εἶτα πλεῖστα μυθολογήσας, ὥστε δεῖξαι τίμιον τὸν ὀκτώ και τὸν δέκα και τὸν δυοκαίδεκα και τὸν τριάκοντα ἀριθμόν, φησὶ τὸν βυθὸν ἀνέφικτον εἶναι πᾶσι τοῖς ἐξ αὐτοῦ, ἐπιθυμήσαντα δὲ τὸν νοῦν και τὸν πρῶτον ἐξ αὐτοῦ φύντα και ἰδεῖν αὐτὸν και τοῖς ἄλλοις δηλῶσαι κατέσχευεν ἢ σιγῇ και τὴν ἐπιχείρησιν διεκώλυσεν. Ὁ δὲ τελευταῖος αἰὼν, ἦν σοφίαν καλοῦσι, τὸν αὐτὸν εἰσδεξάμενος πόθον, ἐπιτυχεῖν δὲ τοῦ ποθουμένου μὴ δυνηθεῖς, ἔτεκε, φησὶν, οὐσίαν ἄμορφον. Ἀλήγησασα δὲ ἐπὶ τῷ τοιούτῳ τόκῳ προσῆλθε τῷ προπάτορι και τὸ πάθος ἐξήγγειλε. Συνικέτευσαν δὲ αὐτῇ και οἱ λοιποὶ αἰῶνες, και αὐτὴ μὲν τινος συγγνώμης τετύχηκε. Τὸ δὲ ἄμορφον κύημα τὴν ὕλην εἶναι φασιν, ἐκ τῆς ἀγνοίας και τῆς λύπης και τοῦ φόβου και τῆς ἐκπλήξεως φρεῖσαν. Προμηθεύμενος δὲ ὁ βυθὸς τοῦ μὴ και ἄλλον αἰῶνα τῷ παραπλησίῳ πάθει περιπεσεῖν τὸν ὄρον προβάλλεται οὐ μετὰ συζύγου θηλείας (τῶν γὰρ ἄλλων αἰῶνων ἕκαστος τῷ θήλει συνέζευκται). Τοῦτον δὲ τὸν ὄρον και σταυρὸν ὀνομάζουσι και ἕτερα δὲ μυθολογοῦσιν ὀνόματα. Διὰ τοῦτό φησι και τὴν σοφίαν καθαρο-

ῖα,¹⁰⁶ hogy ez a harminc aión senki más számára nem nyilvánvaló, csupán számukra ismerős.

Azután legtöbbszörre mítoszokat talált ki, hogy általuk igazolja a nyolcas, a tízes, a tizenkettes és a harmincas szám kitűnőségét. Azt mondta, hogy a Mélység elérhetetlen minden belőle származó számára; s amikor az Értelem és a tőle először születettek látni és mások számára is nyilvánvalóvá kívánták tenni [a Mélységet], a Csend megakadályozta ezt, és meggátolta az [ilyen] próbálkozásokat. Az utolsó aiónnak pedig, akinek Bölcsesség a neve, ugyanaz volt a vágya,¹⁰⁷ de amikor vágya nem teljesülhetett – mondja –, egy alakatlan valóságot szült. Mivel azonban bánat gyötörte egy ilyen újszülött miatt, elment az Első Atyához, és elbeszélte szenvedését; a többi aión pedig vele együtt esedezett, és ő valamelyest felmentésben részesült. Ez az alakatlan magzat pedig, miként állítja, a tudatlanságból, a bánatból, a félelemből és a fenyítésből született Anyag. A Mélység pedig előre gondoskodva arról, hogy a többi aión ne essék hasonló szenvedésbe, nővel kötött házasság nélkül hozta elő Határt (ugyanis a többi aión mind-mind nővel kötött házasságot). Ezt a Határt Keresztnek is nevezik, de a mítoszok más neveket is megemlítenek. Ezért mondja, hogy

¹⁰⁶ Ti. Valentinusz követői.

¹⁰⁷ Tudniillik, hogy szemlélje a Mélységet (Βυθός-t).

θεῖσαν ἀπαλλαγῆναι τοῦ πάθους. Τὴν δὲ ἐνθύμησιν ἐκείνην, ἣν καὶ πάθος καὶ ἄμορφον κῆμα καὶ ὕλην ὠνόμασαν, πόρρω ταύτης ὁ ὄρος ἀπέρριψε.

Μετὰ ταῦτά φησι τὸν μονογενῆ γνώμη τοῦ πατρὸς προβαλέσθαι εἰς ἀσφάλειαν καὶ σύστασιν τῶν αἰῶνων Χριστὸν καὶ πνεῦμα ἅγιον. Τὸν γὰρ Χριστὸν διδάξαι λέγουσι τοὺς αἰῶνας, ὅτι ἀκατάληπτος ὁ πατήρ, τὸ δὲ πνεῦμα τὸ ἅγιον τὴν ἰσότητα τοῖς αἰῶσι κατ' αὐτοὺς ἐδωρήσατο. Τούτων δὲ οἱ αἰῶνες τετυχηκότες ὕμνησαν μὲν τὸν προπάτορα, κοινῇ δὲ τὰ κάλλιστα, ὧν εἶχεν ἕκαστος, συνεισενεγκάμενοι προβάλλονται διὰ τούτων τὸν Ἰησοῦν, ὃν καὶ σωτήρα προσαγορεύουσι καὶ Χριστὸν καὶ λόγον. Σὺν αὐτῷ δὲ καὶ ἄλλους ἀγγέλους προβάλλοντο, ὥστε εἶναι δορυφόρους αὐτοῦ. Ταῦτα πάντα ἐντὸς πληρώματος ὀνομάζουσιν.

Τὰ δὲ ἐκτὸς πληρώματος λεγόμενά ὑπ' αὐτῶν ἐστὶ ταῦτα: Τὴν ἐνθύμησιν τῆς σοφίας ἐκείνης, ἣν καὶ ἄμορφον κῆμα προσηγόρευσαν, καλοῦσιν Ἀχαμῶθ. Ἐξω δὲ τοῦ πληρώματος γενομένην ἐν σκιᾷ τινὶ καὶ κενώματι διάγειν. Οἶκτον δὲ λαβόντα τὸν λεγόμε-

a megtisztított Bölcsesség is ezáltal szabadult meg a szenvedéstől. A Hátár pedig messzire elvetette tőle¹⁰⁸ azt a Gondolatot,¹⁰⁹ akit Szenvedésnek, Alaktalan Magzatnak és Anyagnak is neveznek.

Ezek után azt mondja, hogy az Egyszülött [mint] Krisztus és Szentlélek az Atya hozzájárulásával küldetett el az aiónok biztonságáért és egyesítéséért. Ugyanis – mint mondják – Krisztus tanította az aiónokat arra, hogy az Atya megfoghatatlan; a Szentlélek pedig az őket megillető, kedvezőbb egyenlőséget ajándékozta az aiónoknak. Miután pedig az aiónok megkapták ezeket, énekszóval dicsőítették az Első Atyát, és közös hozzájárulással ki-ki annak a legjavával adózott¹¹⁰ neki, amije volt, és így állították maguk elé Jézust, akit Megváltónak és Krisztus-Logosznak is neveznek. Vele együtt más angyalok is előálltak, hogy testőrei legyenek. Mindezeket a Teljesség körében említik.

A Teljességen kívülieknek pedig a következő dolgokat mondják: annak a Bölcsességnek Gondolatát, akit Akhamóthnak¹¹¹ hívnak és alaktalan magzatnak is neveznek. És mivelhogy a Teljességen kívül keletkezett, valami árnyékban és ürességben tartózkodik. Krisztus viszont, aki

¹⁰⁸ Tudniillik a Bölcsességtől.

¹⁰⁹ Az ἐνθύμησις fordítása lehetne akár *Megfontolás* is.

¹¹⁰ A συνεισφέρειω (συνεισενεγκάμενοι) ige jelentése: *hadiadót befizetni*.

¹¹¹ Azaz Földöntúlinak.

νον Χριστὸν ἐπεκταθῆναι διὰ τοῦ ὄρου τοῦ καὶ σταυροῦ καλουμένου καὶ τὴν κατ’ οὐσίαν αὐτῆ δοῦναι μορφὴν, γνώσεως δὲ καταλιπεῖν ἔρημον καὶ μετὰ ταῦτα εἰς ἑαυτὸν συστεῖλαι τὴν δύναμιν. Αἰσθησιν δὲ λαβοῦσαν ἐκείνην τοῦ καταλιπόντος αὐτὴν φωτὸς δραμεῖν μὲν εἰς ἐπιζήτησιν τούτου, ὑπὸ δὲ τοῦ ὄρου κωλυθῆναι προβῆναι εἰρηκότος Ἰαῶ (ἐντεῦθεν γὰρ φησι καὶ τοῦτο γενέσθαι τὸ ὄνομα), εἶτα ἀλγήσασαν ὡς προβῆναι κωλυθεῖσαν λύπην καὶ φόβον καὶ ἀπορίαν εἰσδέξασθαι, ἔπειτα προσγενέσθαι αὐτῆ καὶ ἐπιστροφῆς ἐπιθυμίαν. Ἐκ τῶνδε τῶν παθῶν τόνδε συστήναι τὸν κόσμον φασίν, ἐκ μὲν τῆς ἐπιστροφῆς τὸν δημιουργὸν καὶ τὰς ἀπάντων ψυχὰς, ἐκ δὲ τῶν ἄλλων παθῶν τὰ λοιπὰ, ἐκ μὲν τῶν δακρύων αὐτῆς τὴν ὑγρὰν οὐσίαν, ἐκ δὲ τοῦ γέλωτος τὸ φῶς, ἐκ δὲ τῶν ἄλλων τὰ ἄλλα. Οὐκ ἄμοιρον γὰρ οἶμαι μέμψεως τὸ πάντα λέγειν, ὅσα ἐκείνοι μυθολογοῦσιν.

Δεηθῆναι δὲ αὐτὴν φασὶ τοῦ ἤδη αὐτὴν ἠλεηκότος Χριστοῦ, ὥστε αὐτῆ τοῦ φωτὸς μεταδοῦναι. Τὸν δὲ δέξασθαι μὲν τὴν ἰκετείαν,

megöletett a Keresztnek is nevezett Határ által, részvétet tanúsított iránta, és lényeg szerinti¹¹² alakot adott neki.¹¹³ Ő viszont elhagyta az ismeret pusztaságát, és ezek után visszafogta az erejét. Miután azonban érzékelte azt a fényt, amely elhagyta őt,¹¹⁴ elszaladt, hogy megvizsgálja ezt, de a Határ, akit Gyógyítónak neveznek, megakadályozta a haladásban (azt állítják ugyanis, hogy emiatt lett ez¹¹⁵ a neve). Azután szenvedett, mint aki megakadályoztatta a haladásban, és bánat, félelem és tanácstalanság fogta el; és ezután támadt föl benne a megterés utáni vágyakozás. Azt állítják, hogy ezekből a szenvedésekből állt össze a világ: a megterésből a Démiurgosz és valamennyi lélek; a többi szenvedésből pedig a következők: a könnyeiből a folyékony valóság, a nevetéséből a fény, másokból pedig a többi dolgok. Mindenesetre nem gondolom, hogy fel lehetne menteni azokat, akik mítoszokat kitalálva annyi mindent mondanak.

Azt mondják, hogy amikor Krisztus már könnyörült rajta,¹¹⁶ arra kérte, hogy részeltesse őt a fényből. Ő¹¹⁷ pedig, noha elfogadta az esedezést,

¹¹² Esetleg: lényyszerű.

¹¹³ Vagyis Akhamótnak.

¹¹⁴ Más kéziratok szerint nem az őt elhagyó, hanem az őt hatalmába kerítő fényt akarja megvizsgálni: τοῦ καταλαβόντος αὐτὴν φωτὸς.

¹¹⁵ Tudniillik Akhamóth.

¹¹⁶ Vagyis Akhamónthon.

¹¹⁷ Tudniillik Krisztus.

μη κατελθεῖν δέ, ἀλλὰ πέμψαι τὸν Ἰησοῦν, ὥστε ἐν αὐτῷ κτισθῆναι καὶ τὰ ὄρατὰ καὶ τὰ ἀόρατα καὶ θρόνους καὶ κυριότητας καὶ θεότητας, ὡς αὐτοὶ λέγουσιν. Ἀφίκετο οὖν σὺν τοῖς προβληθεῖσιν ἀγγέλοις, καὶ τῶν ἐπιγενομένων αὐτὴν ἐχώρισε παθημάτων, καὶ χωρίσας ταῦτα συνέπηξεν. Αὕτη δὲ χωριθεῖσα τῶν παθημάτων ἐπιθυμίαν τῶν ἀγγέλων ἐδέξατο καὶ τέτοκε πνευματικὸν κῆμα τοῖς ἀγγέλοις προσόμοιον, καὶ τοῦτο ἀνέδραμεν ἄνω. Ἐκ δὲ τῆς ἐπιστροφῆς τὴν ψυχικὴν οὐσίαν λέγουσι γενέσθαι, καὶ ἐκ ταύτης μορφωθῆναι τὸν θεὸν καὶ πατέρα καὶ βασιλέα τῶν τὴν αὐτὴν αὐτῷ φύσιν ἐχουσῶν ψυχῶν, ἃ δεξιὰ καλοῦσι, καὶ τῆς ὕλης, ἅπερ ἀριστερὰ ὀνομάζουσι. Πάντα γὰρ αὐτὸν τὰ ὀρώμενα εἰδοποιῆσαι φασί. Καλοῦσι δὲ αὐτὸν καὶ μητροπάτορα καὶ πατέρα καὶ δημιουργόν.

Καὶ τί δεῖ πάντα καταλέγειν τῆς μυθοποιίας τὸν λῆρον; Τοῖς γὰρ δὴ εἰρημένους ὄλον τὸ πλάσμα προσέεικε. Τὸν ἐπιφανέντα δὲ σωτῆρα λαβεῖν φασὶ ἀπὸ μὲν τῆς Ἀχαμῶθ τὸ πνευματικόν, ἀπὸ δὲ τοῦ δημιουργοῦ τὸν ψυχικὸν ἐνδεδύσθαι Χριστόν, ἀπὸ δὲ τῆς οἰκονομίας περιθέσθαι σῶμα ψυ-

mégsem szállt alá, hanem elküldte Jézust, hogy – mint mondják – őbenne teremtesse meg a láthatók és láthatatlanok, trónusok és uralmak¹¹⁸ és istenségek is. Tehát felragadta őt a mellé állított angyalokkal együtt, és levette róla a reá szakadt szenvedéseket, és miközben levette, meg is szüntette ezeket. Miután pedig levette róla szevedéseit, elfogadta az angyalok kívánságát, és egy angyalokhoz hasonló szellemi magzatot szült, és ez felnövekedett. Azt mondják, hogy a lelki valóság a megtérésből lett, és ebből formáltatott az Isten, aki Atyja és Királya azoknak, akiknek ugyanazon lelki természetük van, akárcsak neki – ezeket hívják Jobbnak –, és az anyagból valók is, amelyeket Balnak neveznek. Ugyanis azt mondják, hogy ő formálta a látható dolgokat. Anya-apának és Atyának, valamint Démiurgosznak is nevezik őt.

De miért is kellene felsorolni a mítoszköltés minden ostoba fecsegését? Ugyanis alkotásuk teljes egészében az eddig elmondottakhoz hasonlít. Azt mondják, hogy a megjelent Megváltó Akhamóthtól kapta a szellemit, Démiurgosztól a lelki Krisztust öltözte fel, az Oikonomiából¹¹⁹ pedig testet öltött magára, amelyben érzékelésre

¹¹⁸ Vö. Kol 1,16.

¹¹⁹ Az oikonomiá, bár általános értelemben az Atya üdv- vagy világmegváltó tervét jelenti, a gnosztikus terminológiában gyakran a teremtett világ (κόσμος) egyik megnevezése. Ld. Thomassen, Einar: Valentinus and the Valentinians. In: Trompf, Garry et al. (eds.): *The Gnostic World*. Routledge, London – New York 2019, 165.

χικὴν ἔχον οὐσίαν, ἀρρητῶ δὲ σοφία πεποιημένον πρὸς τὸ ἀπτὸν αὐτὸ καὶ ὄρατὸν γενέσθαι καὶ παθητόν. Ὑλικὸν δὲ οὐδὲ ὅτιοῦν ἀνελιφέναι αὐτὸν λέγουσιν (οὐδὲν γὰρ τῶν ἐκ τῆς ὕλης ἐπιδέχεται σωτηρίαν).

Φασὶ δὲ αὐτοὺς μὲν ἀπὸ μόνης τῆς γνώσεως σώζεσθαι, ἡμᾶς δὲ ἀπὸ πίστεως καὶ πράξεως ἀγαθῆς, αὐτοὺς δὲ μὴ χρῆζειν ἔργων ἀρκούσης εἰς σωτηρίαν τῆς γνώσεως. Οὐ δὴ χάριν οἱ τελειότατοι παρ’ αὐτοῖς πᾶν ὅτιοῦν τοῖς θείοις νόμοις ἀπηγορευμένον πράττουσιν ἀδεῶς. Καὶ γὰρ τὰς Ἑλληνικὰς ἑορτὰς ἐπετέλουν καὶ εἰδωλοθύτων μετελάμβανον καὶ ταῖς φιληδονίαις δουλεύουσι καὶ πᾶν ὅτιοῦν πονηρὸν ἀδιακρίτως τολμῶσιν.

képes¹²⁰ lényeg volt, és amely kibeszélhetetlen bölcsességgel teremtetett, hogy tapintható, látható és szenvedésnek alávetett legyen. Mondják, hogy semmi anyagit nem öltött magára (ugyanis semmi, ami anyagi, nem fogadhatja be a megváltást).

Azt állítják, hogy ők egyedül az ismeret által üdvözülnek; mi viszont a hit és a jó cselekedetek által. Számukra nem szükségesek a cselekedetek, mert az ismeret elegendő az üdvösségre. Ebből kifolyólag azok, akik náluk a legtökéletesebbek, félelem nélkül megcselekszenek mindent, amit csak megtiltanak az isteni törvények. Ugyanis a görög ünnepeket is megtartják, bálványáldozati húst is fogyasztanak, és az élvhajhászat rabszolgái, és habozás nélkül merészelnek megtenni bármi gonoszat.

Papp György

Felhasznált irodalom

Primer szövegek

EPIPHANIOSZ:

Panarion (Adversus haereses)

Williams, F. (trans.): *The Panarion of Epiphanius of Salamis. Book I. (Sects 1–46)*. Nag Hammadi and Manichean Studies 63. Brill, Leiden–Boston 2009.

¹²⁰ Az ókori gnosztikusok a ψυχή-t a trichotóm emberkép középső elemének tekintették, amely rangsorban az anyagi test és az isteni attribútumokkal rendelkező anyagtalan szellem (πνεῦμα) között helyezkedik el. Míg a πνεῦμα származási helye a πλωμα (Teljesség), addig a ψυχή-t csupán a Démiurgosz teremtményének tartják. A testhez kapcsolódó és tőle függő ψυχή-t elesett állapotúnak tekintik, amelynek a megtérés révén van lehetősége egyesülni a „szellemmel” mint vőlegénnyel. A a ψυχή-t itt a páli terminológia magyar fordításában olvasható „érzéki” helyett „érzékelésre képes”-nek fordítottam, ugyanis ebben az összefüggésben a hozzá kapcsolt testnek azokat a képességeit jelöli, amelyek révén alkalmassá válik arra, hogy rendeltetésének megfelelően „szervedésnek alávetett legyen”.

IRENÆUS:

Adversus haereses

Roberts, A. – Donaldson, J. (trans.): *The Apostolic Fathers with Justin Martyr and Irenaeus*. Revised and Chronologically arranged with brief prefaces and occasional notes by A. Cleveland Coxe. Ante-Nicene Fathers, Volume 1. Christian Literature Publishing Co., New York 1885, 508–979.

IUSZTINOSZ:

Dialogus cum Tryphone

Fall, T. B. (trans.): *St Justin Martyr: Dialogue with Trypho*. Selections from the Fathers of the Church 3. The Catholic University of America Press, Washington D. C. 2003.

Ladocsi Gáspár (ford.): Párbeszéd a zsidó Trifónnal. In: Vanyó László (szerk.): *A II. századi görög apologeták. Ókeresztény írók VIII*. Szent István Társulat, Budapest 1986, 133–311.

MARCELLUS ANCYRANUS:

De sancta ecclesia

Logan, A. H. B.: Marcellus of Ancyra (Pseudo-Anthimus) "On the Holy Church": Text, Translation and Commentary. In: *The Journal of Theological Studies* 51 (2000/1), 81–112.

NAG-HAMMADI KÓDEXEK:

NHC IX, 3.

Giversen, S. – Pearson, B. A.: The Testimony of Truth (IX, 3). In: Robinson, J. M. (ed. in chief): *The Coptic Gnostic Library: A Complete Edition of the Nag Hammadi Codices*. Vol. 5. Brill, Leiden 1981, 122–203.

Giversen, S. – Pearson, B. A. (trans.): The Testimony of Truth (IX, 3). In: Robinson, J. M. (ed. in chief): *The Nag Hammadi Library in English: Translated and Introduced by Members of the Coptic Gnostic Library Project of the Institute for Antiquity and Christianity*. HarperCollins, Claremont 1990, 448–449.

TERTULLIANUS:

Adversus Valentinianos

Riley, M. T. (trans.): *Q. S. FL. Tertulliani Adversus Valentinianos: Text, Translation, and Commentary*. [Latin Text with English Introduction, Translation, and Commentary, and Portions in Greek.] PhD diss. Stanford University 1971.

Ladocsi Gáspár (ford.): A valentiniánusok ellen. In: Vanyó László (szerk.): *Tertullianus művei*. Ókeresztény írók XII. Szent István Társulat, Budapest 1986, 459–487.

De carne Christi

Evans, E. (trans.): *Tertullian's Treatise on the Incarnation: The Text Edited with an Introduction, Translation, and Commentary*. Cambridge University Press, Cambridge 1956.

Vanyó László: Krisztus testéről. In: uő (szerk.): *Tertullianus művei*. Ókeresztény írók XII. Szent István Társulat, Budapest 1986, 771–804.

*De praescriptione haereticorum**Scorpiace*

Dunn, G. D. (trans.): *Tertullian*. The Early Church Fathers Series. Routledge, London–New York 2004, 74–95.

Ladocsi Gáspár (ford): A skorpiócsípések ellenszere. In: Vanyó László (szerk.): *Tertullianus művei*. Ókeresztény írók XII. Szent István Társulat, Budapest 1986, 383–413.

THEODÓRÉTOSZ:

Haereticarum fabularum compendium.

Pásztori-Kupán István: *Theodoret of Cyrus*. The Early Church Fathers Series. Routledge, London–New York 2006, 198–220.

Valentinoszról

Gleede, Benjamin (ed.): *Theodoret von Kyros: Unterscheidung von Lüge und Wahrheit*. De Gruyter, Berlin–Boston 2020, 86–88.

Szekunder irodalom

Amélineau, E.: *La géographie de l’Égypte à l’époque copte*. Imprimerie Nationale, Paris 1893.

Bardy, G.: Valentin. In: *Dictionnaire de théologie catholique*. Volume 15. Pt. 2. Librairie Letouzey & Ané, Paris 1950, 2497–2519.

Beyschlag, K.: Kallist und Hippolyt. In: *Theologische Zeitschrift* 20 (1964), 103–124.

Desjardins, M.: The Sources for Valentinian Gnosticism: A Question of Methodology. In: *Vigiliae Christianae* 40 (1986), 342–347.

Fraser, P. M.: *Ptolemaic Alexandria*. Vol. I. Clarendon Press, Oxford – Oxford University Press, New York, 1972, 810.

Gergely Jenő: *A pápaság története*. Kossuth Kiadó, Budapest 1999, 423–433.

Grant, R. M.: *Irenaeus of Lyons*. The Early Church Fathers Series. Routledge, London–New York 1997.

Griggs, C. W.: Valentinus. In: Atiya, A. S. (ed.): *Coptic Encyclopaedia*. Volume 7. MacMillan Publishing Company, New York 1991, 2296–2297.

Györkösy Alajos – Kapitánffy István – Tegye Imre: *Ógörög–magyar nagyszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1993.

Hogarth, D. G.: Three North Delta Nomes. In: *The Journal of Hellenic Studies* 24 (1904), 1–19.

Hubai Péter: Tamás evangéliuma. Új fordítás. In: *Vallástudományi Szemle* 15. (2019/3), 93–123.

Koschorke, K.: Patristische Materialien zur Spätgeschichte der valentinianischen Gnosis. In: Krause, M. (ed.): *Gnosis and Gnosticism: Papers Read at the Eighth International Conference on Patristic Studies (Oxford, Sept. 3rd–8th, 1979)*. Nag Hammadi Studies 17. Brill, Leiden 1981.

Lampe, P.: *From Paul to Valentinus: Christians at Rome in the First Two Centuries*. Fortress Press, Minneapolis 2003.

- Layton, B. – Brakke, D. (trans., eds.): *Gnostic Scriptures*. Second Edition. Yale University Press, New Haven–London 2021.
- Lüdemann, G.: Zur Geschichte des ältesten Christentums in Rom. In: *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde des Urchristentums* 70 (1979), 86–114.
- Mead, G. R. S.: *Fragments of a Faith Forgotten*. Theosophical Publishing Society, London 1900.
- Reinaud, J. T. – Guyard S. (trans.): *Géographie d'Aboulféda*. Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, Frankfurt am Main 1998.
- Sagnard, F. M.-M.: *La gnose valentinienne et le temoignage de saint Irenee*. Librairie Philosophique J. Vrin, Paris 1947.
- Sebestyén Károly: *A görög gondolkozás kezdetei Thalestól Sokratesig. Az összes töredékek fordításával*. Franklin-Társulat. Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, Budapest 1898.
- Shaw, I.: *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford University Press, Oxford 2000.
- Thomassen, E.: *The Spiritual Seed: The Church of the Valentinians*. Brill, Leiden 2006.
- Trompf, Garry et al. (eds.): *The Gnostic World*. Routledge, London – New York 2019.
- Wilson, P.: Archeology in the Delta. In: Riggs, C. (ed.): *The Oxford Handbook of Roman Egypt*. Oxford University Press, Oxford 2012, 136–151.
- Wilson P.: *The West Delta Regional Survey: Beheira and Kafr el-Sheikh Provinces*. Excavation Memoirs 86. The Egypt Exploration Society, London 2009.

Internetes források

- Khawalid, K [272]. In: *Egypt Exploration Society*. <https://www.ees.ac.uk/khawalid272> (2022. márc. 10.)

* * *

Valentinus and His Teaching in the Light of Modern Research and Ancient Christian Heresiology

The first part of this paper contains a summary of the life and teachings of Valentinus written by Bernadett Szűcs, in which the author sketches the most important aspects of this complex topic based on the early Christian primary sources harmonized with the state of the modern research. As an appendix to this introduction, the second part of this paper, written by György Papp contains the first Hungarian translation (accompanied by the original Greek text from the recently published critical edition) of one of the primary sources with a short introduction, to the text: the chapter about Valentinus in the *Haereticarum fabularum compendium* of Theodoret of Cyrus.

Keywords: Valentinus, Valentinianism, Valentinian Mythology, Gnosis, Gnosticism, Aeons, Theodoret of Cyrus, *Haereticarum fabularum compendium* I. 7.